व्याकरण और भाषाविज्ञान

Scanned with CamScanner

* व्याकरण *

* अष्टाध्यायी = शब्दानुशासनम्

1. **पाणिनि** (500 ई.पू.) :
   - शालातुरग्राम में जन्म / 'शालातुरीय'
   - मात → दाक्षी-पुत्र, * पणिनः
   - कृतियां ⇒ अष्टाध्यायी, धातुपाठ, गणपाठ, उणादिपाठ, लिंगानुशासनम्
     - काव्य → जाम्बवतीजय / पातालविजय, द्विरूपकोष

2. **कात्यायन** (300 ई.पू.) :
   - पाणिनीय सूत्रों के प्रसिद्ध वार्तिककार।
   - अपर नाम → कात्य, पुनर्वसु, मेधाजित, वररुचि, श्रुतधर
   - काव्य → स्वर्गारोहण काव्यम्, सामुद्रिकग्रन्थ

   - कात्यायनस्मृति
   - उभयसारिकाभाग
   - भ्राजश्लोक

   कथासरित्सागर और बृहत्कथामंजरी में प्राप्त होता है।

3. **पतंजलि** (185 ई.पू.) : → उभयसारिकाभाण
   - अपर नाम → गोणिकापुत्र, गोनर्दीय, अहिपति, शेषाहि.
   - रचनाएँ → महाभाष्य, योगसूत्र, महानन्दकाव्यम्।

4. **भर्तृहरि** (छठी शताब्दी) :
   - वाक्यपदीयम्, शतकत्रय, दीपिका टीका
     - ब्रह्मकाण्ड, वाक्यकाण्ड, पदकाण्ड
     - (दीपिका टीका) → महाभाष्य की टीका

5. **वामन-जयादित्य** (सातवीं शताब्दी)
   - काशिका वृत्ति
     - अष्टाध्यायी की सर्वोत्तम टीका

* अष्टम: अध्याय: वामनेन लिखित:

Scanned with CamScanner

6. अट्टोजिदीक्षित (16वीं शताब्दी)

↳ रचनाएँ ⇒
- सिद्धान्तकौमुदी = 14 प्रकरण
- शब्दकौस्तुभ - अष्टाध्यायी की टीका
- प्रौढ़मनोरमा - सिद्धान्तकौमुदी की टीका
- वैयाकरणभूषणकारिका
- तत्त्वकौस्तुभ (वेदान्त)

- तिथिनिर्णय
- प्रवर निर्णय
- चतुर्विंशतिमतव्याख्या

* सिद्धान्तकौमुदी की टीकाएँ

1. तत्त्वबोधिनी → ज्ञानेन्द्र सरस्वती
2. प्रौढ़मनोरमा → भट्टोजिदीक्षित
3. बालमनोरमा → वासुदेव दीक्षित
4. लघुशब्देन्दुशेखर → नागेश भट्ट

14 प्रकरण

1. संज्ञा प्रकरणम्
2. परिभाषा "
3. अच् सन्धि
4. प्रकृतिभाव
5. हल् सन्धि
6. विसर्ग "
7. स्वादि
8. अजन्त पुल्लिंग

7. नागेशभट्ट (सत्रहवीं शताब्दी)

↳
- उद्योत टीका → महाभाष्य की
- स्फोटवाद
- रसमंजरी टीका

- लघुशब्देन्दुशेखर
- बृहत् शब्देन्दुशेखर
- परिभाषेन्दुशेखर
- मंजूषा
- लघु मंजूषा
- परमलघुमंजूषा

- नव्यवैयाकरणेषु सर्वश्रेष्ठः

नागेश भट्ट → पुत्र = शेखर
↳ पुत्री = मंजूषा

- जैनेन्द्र व्याकरण (छठी शताब्दी)

↳
- जिनेन्द्रेण प्रोक्तं जैनेन्द्रम् ।
- दिगम्बर सम्प्रदाय जैनाचार्य देवनन्दी पूज्यपाद
- जैनेन्द्र व्याकरण ⇒ पञ्चाध्यायी

- कैय्यट : (12वीं शताब्दी)

↳ प्रदीप टीका *

Scanned with CamScanner

शाकटायन (8वीं शताब्दी ई. पू.)
↳ लक्षणशास्त्र

11. हेमचन्द्रसूरि (12वीं शताब्दी)
↳ • शब्दानुशासनम्
• सिद्धहेमशब्दानुशासनम्
• सिद्धहेमलिंगानुशासनम्
• धातुपारायण
• काव्यानुशासन

कोशग्रन्थ -
• निघण्टुशेष
• देशीनाममाला
• अनेकार्थसंग्रह
• अभिधानचिन्तामणि माला

↓
संस्कृतस्य मध्यकालीन कोशकारेषु प्रसिद्धः

12. सारस्वत व्याकरण
↳ • अनुभूतिस्वरूपाचार्य / स्वरूपाचार्य अनुभूति
• सिद्धान्तचन्द्रिका

* वैयाकरणभूषणसार
↳ कौण्डभट्ट

* परिभाषाएँ *

• संहिता
↳ परः सन्निकर्षः संहिता । वर्णानाम् अतिशयितः सन्निधिः संहिता संज्ञा

• संयोग
↳ हलोऽनन्तरा संयोगः

• गुण
↳ अदेङ् गुणः । अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात्

• वृद्धि
↳ वृद्धिरादैच । आदैच्च वृद्धिसंज्ञ स्यात्

• प्रातिपदिक
↳ • अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवत् - शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।
• कृत्तद्धितसमासाश्च । कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ।

Scanned with CamScanner

• नदी संज्ञा
↳ • यू स्त्र्याख्यौ नदी 1·4·3
• नेयङुवङ्स्थानावस्त्री 1·4·4
• वाऽऽमि 1·4·5
• ङिति ह्रस्वश्च 1·4·6

• घि संज्ञा
↳ शेषो घ्यसखि 1·4·7
पतिः समास एव 1·4·8
षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा 1·4·9

• उपधा संज्ञा
↳ अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा

• अपृक्त संज्ञा
↳ अपृक्त एकाल् प्रत्ययः

• गति संज्ञा
↳ गतिश्च

• पदसंज्ञा
↳ • सुप्तिङन्तं पदम् 1·4·14
• न क्ये 1·4·15
• सिति च 1·4·16
• स्वादिष्वसर्वनामस्थाने 1·4·17

• विभाषा संज्ञा
↳ न वेति विभाषा

• सवर्णसंज्ञा
↳ • तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्
• ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्
* लृ वर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात।
* एचामपि द्वादश, तस्य ह्रस्वाभावात्।

Scanned with CamScanner

"तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्"

तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ वर्णौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ स्तः।

→ वर्णानाम् आस्यम्:

↳ • अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः
• इचुयशानां तालुः
• ऋटुरषाणां मूर्धा
• लृतुलसानां दन्ताः
• उपूपध्मानीयानाम् ओष्ठौ
• नासिकाऽनुस्वारस्य
• ञमङणनानां नासिका च
• एदैतोः कण्ठतालु
• ओदौतोः कण्ठोष्ठम्
• वकारस्य दन्तोष्ठम्
• सृक्विणी स्थानमेकशेषः
• जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्

→ यत्नो द्विधा: आभ्यन्तर बाह्यश्च

↳ आद्यः पंचधा - स्पृष्ट, ईषत्स्पृष्ट, ईषद्विवृत, विवृत, संवृतभेदात्

• तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्। कादयो मावसानाः स्पर्शाः
• ईषत्स्पृष्टम् अन्तःस्थानाम्। यणोऽन्तःस्थः
• ईषद्विवृतमूष्मणाम्। शलः ऊष्माणः
• विवृतं स्वराणाम्। अचः स्वराः
• ह्रस्वस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु विवृतम् एव।

↳ बाह्यः तु एकादशधा - विवारसंवारश्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राण महाप्राणो उदात्तानुदात्त स्वरितश्चेति।

• खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च [1-3-6]
• हशः संवारा नादा घोषाश्च [2-4-5]
• वर्गाणां प्रथम - तृतीय - पञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः।
• वर्गाणां द्वितीय - चतुर्थ शलश्च महाप्राणाः।

• [सवर्णग्राहक सूत्र] → "अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः"

Scanned with CamScanner

• टि संज्ञा
→ अचोऽन्त्यादि टि

• प्रगृह्य संज्ञा
→ • ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् 1·1·11
• अदसो मात् 1·1·12
• शे 1·1·13
• निपात एकाजनाङ् 1·1·14
• ओत् 1·1·15
• सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे 1·1·16
• उञः 1·1·17
• ऊँ 1·1·18
• ईदूतौ च सप्तम्यर्थे 1·1·19

9 सूत्र

• सर्वनाम स्थान संज्ञा
→ • सुडनपुंसकस्य
• शि सर्वनामस्थानम्

• सर्वनाम संज्ञा
→ • सर्वादीनि सर्वनामानि

• भसंज्ञा
→ यचि भम्

* संज्ञा प्रकरण *

मंगलाचरण
→ नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम् ।
पाणिनीय प्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥

*इत्संज्ञा के 6 सूत्र
→ • उपदेशेऽजनुनासिक इत् 1·3·2
• हलन्त्यम् 1·3·3·
× • न विभक्तौ तुस्माः 1·3·4·
• आदिर्ञिटुडवः 1·3·5
• षः प्रत्ययस्य 1·3·6
• चुटू 1·3·7
• लशक्वतद्धिते 1·3·8

• तस्य लोप 1·3·9
• अदर्शनं लोपः 1·1·60

Scanned with CamScanner

महाभाष्य → 84 आह्निक
↳ महर्षि पतंजलि

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र, पदैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते, भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥

पस्पशाह्निकम्

अह्नानि : वृत्तम् = आह्निकम्
पस्पशा = प्रस्तावना

* अथ शब्दानुशासनम्

अथ इति अयं शब्दः अधिकारार्थः प्रयुज्यते।

शब्द < वैदिक, लौकिक

वैदिक शब्द

1. अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम्... ऋ.
2. इषे त्वोर्जे त्वा... यजु.
3. अग्न आयाहि वीतये... साम.
4. शन्नो देवीरभिष्टय आपो... अथर्व.

लौकिक

गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति

⇒ अथ गौः इति कः शब्दः ?

- द्रव्यम्
- क्रिया
- गुण
- आकृति

↳ येन उच्चारितेन सास्ना - लाङ्गुल - ककुद - खुर - विषाणिनाम् सम्प्रत्ययः भवति सः शब्दः।

⇒ प्रतीतपदार्थकः लोके ध्वनिः शब्दः इति उच्यते।

* 'पदसमूहो वाक्यम् अर्थसमाप्तौ' – वात्स्यायन

Scanned with CamScanner

⇒ रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् [मुख्य प्रयोजन]

- रक्षा = रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यक् वेदान् परिपालयिष्यति इति ॥
- ऊह = ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैः न च सर्वाभिः विभक्तिभिः वेदे मन्त्रा निगदिता ।
- आगम = आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति ।
- लघु = लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् ॥
- असन्देह = असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् ।

⇒ व्याकरण के 13 गौण प्रयोजन

- तेऽसुरा
- दुष्टः शब्दः
- यदधीतम्
- यस्तु प्रयुङ्क्ते
- अविद्वांसः
- विभक्तिं कुर्वन्ति
- यो वा इमाम्
- चत्वारि
- उत त्वः
- सक्तुमिव
- सारस्वतीम्
- दशम्यां पुत्रस्य
- सुदेवोऽसि वरुणेति

① तेऽसुरा *

तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै न अपभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यत् अपशब्दः तेऽसुराः ।

Scanned with CamScanner

(२) दुष्टः शब्दः *

दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथा - इन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥
दुष्टान् शब्दान् मा प्रयुक्ष्महि इति अध्येयं व्याकरणम् ।

③ यदधीतम् *

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

④ यस्तु प्रयुङ्क्ते

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे, शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।
सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र, वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥

⑤ अविद्वांसः

अविद्वांसः प्रत्यभिवादे, नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः ।
कामं तेषु तु विप्रोष्य, स्त्रीष्विवायमहं वदेत् ॥

⑥ विभक्तिं कुर्वन्ति

याज्ञिकाः पठन्ति - प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्याः इति ।
न चान्तरेण व्याकरणम् प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् ।
अतः विभक्तिं कुर्वन्ति ।

⑦ यो वा इमाम्

यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशः च वाचं विदधाति सः आर्त्विजीनः । आर्त्विजीनाः स्याम इति अध्येयं व्याकरणम् ।

⑧ चत्वारि *   वृषभो - वर्षणात्, रोरवीति - शब्दं करोति

चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा, द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति, महो देवो मर्त्यान् आविवेश ॥

- चत्वारि शृंगा = नामाख्यातोपसर्गनिपाताः
- त्रयो पादा = भूत, भविष्यत, वर्तमान
- द्वे शीर्षे = नित्यः, कार्यः (अनित्य)
- सप्त हस्त = सात विभक्ति

Scanned with CamScanner

'त्रिधा बद्धो = उरसि, कण्ठ, शिरसि

⑨ **उत त्वः**

उत त्वः पश्यन् न ददर्श वाचम्,
उत त्वः शृण्वन् न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे,
जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

⑩ **सक्तुमिव** *

सक्तुमिव तितउना पुनन्तो, यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते, भद्रैषां लक्ष्मीः निहिताऽधि वाचि ॥

⑪ **सारस्वतीम्** *

याज्ञिका पठन्ति:- आहिताग्निः अपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीम् इष्टिम् निर्वपेत् इति। प्रायश्चित्तीयाः मा भूम इति अध्येयम् व्याकरणम् ।

⑫ **दशम्यां पुत्रस्य**

↳ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितम्

⑬ **सुदेवोऽसि वरुणेति** *

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यम् सुषिरामिव। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि॥

⇒ **व्याकरण की परिभाषा**

'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्'

अर्थात् 'शब्द' और 'सूत्र' इन दोनों का समुदित रूप ही 'व्याकरण' है।

'शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम्'

Scanned with CamScanner

व्याकरण को [सूत्र] मानने पर [दो दोष] :

[सूत्रे व्याकरणे] = ① षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न

② शब्दाप्रतिपत्ति

* व्याकरण को [शब्द] मानने पर [तीन दोष] :

① शब्दे ल्युडर्थः	• ल्युडर्थस्य अनुपपन्नतायाः
⑪ भवे च तद्धितः	• तत्र भव इत्यस्य अनुपपन्नतायाः
⑪ प्रोक्तादयश्च तद्धिताः	• प्रोक्तादीनां तद्धितार्थानां ,,

Scanned with CamScanner

उक्तः शब्दः । स्वरूपम् अपि उक्तम् । प्रयोजनानि अपि उक्तानि । शब्दानुशासनम् इदानीं कर्त्तव्यम् , तत् कथं कर्त्तव्यम् ?

⇒ **शब्दानुशासन की पद्धति**

↳ किं शब्दोपदेशः कर्त्तव्यः , आहोस्विद् अपशब्दोपदेशः , आहोस्वित् उभयोपदेशः इति ,

शुद्धशब्दों का अनुशासन
↓
- शुद्ध शब्द बोलने से अपशब्दों की स्वतः निवृत्ति
- लाघव - (ब्राह्मणेन अवश्यं शब्दो ज्ञेयः)
- अर्थतः प्रतीत
  शुद्ध - गौः
  अशुद्ध निवृत्ति = गावी, गोणी, गोता

अपशब्दों का अनुशासन
↓
- अपशब्दों को बताकर शुद्ध शब्दों की प्रतीति करना
- अशुद्ध = गावी, गोणी, गोता
- शुद्ध प्रतीति - 'गौ' शुद्ध है ।

उभयशब्दों का अनुशासन
↓
- आवश्यकता नहीं है
- (किसी एक को बता देने से स्वतः निवृत्ति हो जाएगी)
- पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः
- अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः
  अभक्ष्यो ग्राम्यशूकरः
  = अरण्ये भक्ष्यः

⇒ **शब्द की नित्यता**

↳ * "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे"

- सिद्धे शब्देऽर्थे सम्बन्धे चेति । अर्थ सिद्ध शब्दस्य कः पदार्थः ? '==नियतपर्यायवाची सिद्ध शब्दः==' । कथं ज्ञायते ? यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा - सिद्धा द्यौः , सिद्धा पृथिवी, सिद्धम् आकाशमिति ।

- ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते । तद्यथा - सिद्धः ओदनः , सिद्धः सूपः , सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्वपि वर्तते, तत्र कुत एतत् नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम् , न पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति ।

Scanned with CamScanner

कथं पुनरयिते - सिद्धः शब्दोऽर्थः सम्बन्धश्चेति ? [वैयाकरण]
यत् लोकेऽर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते, तेषां निर्वृत्तौ यत्नं कु
र्वे पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते । तद्यथा
घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाऽऽह - कुरु घटं,
कायम् अनेन करिष्यामीति । न तद्वत् शब्दान् प्रयुयुक्षमाणो
वैयाकरणकुलं गत्वाऽऽह - कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्य इति । तावत्येवार्थम्
उपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते ।

यदि तर्हि लोके एषु प्रमाणं, किं शास्त्रेण क्रियते ?

⇒ लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते । किम्
इदं धर्मनियमः इति - १. धर्माय नियमो धर्मनियमः ।
२. धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः ।
३. धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः ।

⇒ यथा लौकिकवैदिकेषु

प्रिय तद्धिता दाक्षिणात्याः - 'यथा लोके वेदे च' इति प्रयोक्तव्ये
'यथा लौकिकवैदिकेषु' इति प्रयुञ्जते । अथवा युक्त एवात्र
तद्धितार्थः, यथा - लौकिकेषु च कृतान्तेषु ।

लोके तावद् - 'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटोऽभक्ष्यो ग्राम्यशूकरः' । भक्ष्यं
च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थम् उपादीयते । शक्यं चानेन श्वमांसादिभिः
अपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् ।

वेदे खल्वपि - 'पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षा-
व्रतो वैश्यः' इत्युच्यते । व्रतं च नामाभ्यवहारार्थ
उपादीयते ।

Scanned with CamScanner

व्याकरण को [सूत्र] मानने पर [दो दोष]:

[सूत्रे व्याकरणे] = ① षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः
② शब्दाप्रतिपत्तिः

* षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः

↳ सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो न उपपद्यते । व्याकरणस्य सूत्रम् इति । किं हि तदन्यत् सूत्राद् व्याकरणम्, यस्याऽदः सूत्रं स्यात् ?

* शब्दाप्रतिपत्तिः

↳ शब्दानां चाऽप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । 'व्याकरणात् शब्दात् प्रतिपद्यामहे' इति । न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । किं तर्हि व्याख्यानतश्च ।

ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति । न केवलं चर्चापदानि व्याख्यानम् - 'वृद्धिः आत्, ऐच्' किं तर्हि ? उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहारं इत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति ।

⇒ व्याकरण को [शब्द] मानने पर [तीन दोष]:

1. शब्दे ल्युडर्थः
2. भवे च तद्धितः
3. प्रोक्तादयश्च तद्धिताः

| • ल्युडर्थस्य अनुपपन्नतायाः
| • तत्र भव इत्यस्य ,,
| • प्रोक्तादीनां तद्धितार्थानां ,,

* शब्दे ल्युडर्थः

↳ यदि शब्दो व्याकरणं, ल्युडर्थो न उपपद्यते - 'व्याक्रियन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम्' । नहि शब्देन किञ्चित् व्याक्रियन्ते । केन तर्हि ? सूत्रेण ।

Scanned with CamScanner

अनुपप

* भवे च तद्धित:

↳ भवे च तद्धितो नोपपद्यते । 'व्याकरणे भवो योग: वैयाकरण:' इति । न हि शब्दे भवो योग: । क्व तर्हि? सूत्रे ।

* प्रोक्तादयश्च तद्धिता:

↳ प्रोक्तादयश्च तद्धिता: नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलम्, काशकृत्स्नमिति । न हि पाणिनिना प्रोक्ता: शब्दा: । किं तर्हि सूत्रम् ।

अयं तावददोषो यदुच्यते - 'शब्दे ल्युडर्थ:' इति नावश्यं 'करणाधिकरणयोरेव ल्युट्' विधीयते । किं तर्हि? अन्येष्वपि कारकेषु - 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति । तद्यथा - प्रस्कन्दनम्, प्रपतनमिति ।

⇒ व्याकरण की परिभाषा

↳ 'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्'

लक्ष्यं च लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुन: लक्ष्यं किं वा लक्षणम्? शब्दो लक्ष्य:, सूत्रं लक्षणम् ।

'एवमप्ययं दोष' - समुदायो व्याकरणशब्द: प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते । सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते - 'वैयाकरण:' इति ।

नैष दोष: । समुदायेषु हि शब्दा: प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा - 'पूर्वे पञ्चाला:, उत्तरे पञ्चाला:, तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुक्लो, नील:, कपिल:, कृष्ण:' इति । एवमयं समुदाये व्याकरणशब्द: प्रवृत्तोऽवयवेष्वपि वर्तते ।

Scanned with CamScanner

अथवा पुनरस्तु सूत्रम् । ननु चोक्तम् - 'सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः' इति । नैष दोषः - व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ।

⇒ चतुर्भिः च प्रकारैः विद्या उपयुक्ता भवति -
आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेन इति ।

⇒ स्वरदोष 12

↳ ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् ।
सन्दष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमिताः स्वरदोषभावनाः ॥

⇒ आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।
उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥

भाषा विज्ञान

भाषा की परिभाषा

स्फुटवाक्करणोपात्तो भावाभिव्यक्तिसाधकः
संकेतितो ध्वनिव्रातः सा भाषा इति उच्यते बुधैः ॥

* भाषा यादृच्छिक वाचिक ध्वनि संकेतों की वह पद्धति है, जिसके द्वारा मानव परस्पर विचारों का आदान-प्रदान करता है।

* विचाराभिव्यक्ते येषां अक्तानां तथा सुस्पष्ट ध्वनि संकेतानां अवहारः क्रियते तान भाषा इति कथयन्ति → ए. एच. गार्डिनर *

The common definition of speech is the use of articulate sound, symboles for the expression of thought.

⇒ भाषा का वर्गीकरण : → प्रो. श्लेगल

* आकृतिमूलक वर्गीक[रण]

भाषा
- अयोगात्मक → Isolating language / Root language
  - चीनी, तिब्बती, स्यामी, बर्मी, अनामी, सूडानी
- योगात्मक
  - अश्लिष्ट [प्रत्यय प्रधान]
    - पूर्वयोगात्मक - जुलु, काफिर (बान्तु)
    - मध्ययोगात्मक - सन्थाली
    - अन्तयोगात्मक - तुर्की, तमिल, तेलगु, कन्नड़, मलयालम, बास्क
    - पूर्वान्तयोगात्मक - मफोर
  - श्लिष्ट [विभक्ति प्रधान]
    - अन्तर्मुखी
      - संयोगात्मिका → अरबी
      - वियोगात्मिका → हिब्रू
    - बहिर्मुखी
      - संयोगात्मिका → संस्कृत
      - वियोगात्मिका → हिन्दी
  - प्रश्लिष्ट → [समास प्रधान]

Scanned with CamScanner

⇒ वैज्ञानिक वर्गीकरण

* पारिवारिक वर्गीकरण *

भाषापरिवार

यूरेशिया भूखण्ड — 10

① भारोपीय
② द्रविड़
③ बुरुशस्की
④ काकेशी
⑤ यूराल-अल्ताई
⑥ चीनी
⑦ जापानी-कोरियाई
⑧ अत्युत्तरी
⑨ बास्क
⑩ सामी → अरबी
हामी → हिब्रू

अफ्रीका भूखण्ड — 03

⑪ सूडानी
⑫ बान्टू
⑬ होतेन्तोत

प्रशान्त महासागरीय भूखण्ड — 04

⑭ आस्ट्रेलियन
⑮ पापुई
⑯ दक्षिण-पूर्व एशियाई
⑰ मलय बहुद्वीपीय

अमेरिका भूखण्ड — 1

⑱ अमेरिकी परिवार

सतम वर्ग	केन्टुम वर्ग
संस्कृत - शतम्	लैटिन - केन्टुम
अवेस्ता - सतम्	ग्रीक - हेकटोन
फारसी - सद	जर्मन - हुन्डर्ट
हिन्दी - सौ	इटालियन - केन्तो
रूसी - स्तो	फ्रेंच - केन्त

भारोपीय भाषा

प्रो. अस्कोली

शतम् वर्ग — 04

- संस्कृत
- अवेस्ता
- फारसी
- हिन्दी
- रूसी
- लिथुआनियन

① भारत-ईरानी
② बाल्टो-स्लाविक
③ आर्मेनी
④ अल्बानी

केन्टुम वर्ग

- लैटिन
- ग्रीक
- केल्टिक
- तोखारि
- जर्मन
- इटालियन

① इटालिक
② ग्रीक
③ जर्मानिक
④ केल्टिक
⑤ हित्ती
⑥ तोखारिकी

ग्रीकेजइ हित्ती

इरानो- भारतो चैव बाल्टो सुस्लाविको तथा ।
आर्मीनो अल्बनो चैता: शतम वर्गे समाश्रिता: ॥
इटालिको च ग्रीको च, जर्मानिक केल्टिको तथा ।
हित्तो तोखारिको चैता: केन्टुम वर्गे समाश्रिता: ।

ग्रीकेजइहित्तो
↓
केन्टुम वर्ग

⇒ ध्वनियों का वर्गीकरण

- वैदिक ध्वनियां = 52
- संस्कृत ध्वनियां = 48
  - स्पर्श ⇒ क से म [कुचुटुतुपु]
  - संघर्षी ⇒ श, ष, स, ह
  - अर्द्धस्वर ⇒ य, व, र, ल
  - स्वर = अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ए, ओ
  - संयुक्त = ऐ, औ

⇒ ध्वनि नियम

* ग्रिम नियम
↓
- याकोब ग्रिम

1 को 2
4 को 3
3 को 1

1 > 2
4 > 3
3 > 1

क, त, प ⇒ ह(ख), थ, फ
घ, ध, भ ⇒ ग, द, ब
ग, द, ब ⇒ क, त, प

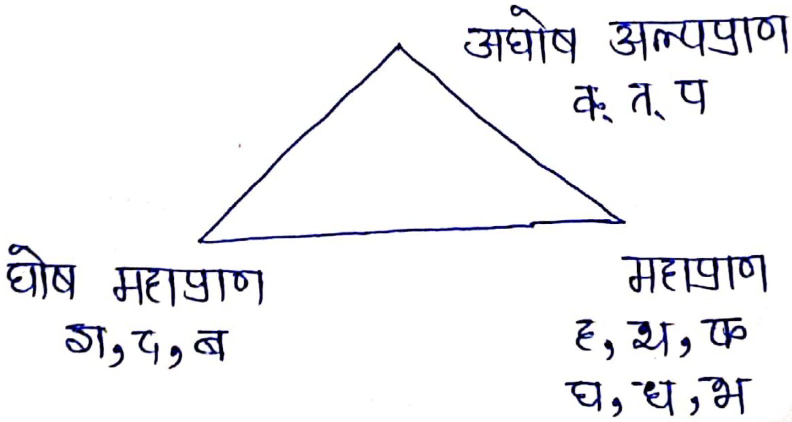

मूल अवेस्ता > संस्कृत, ग्रीक
लैटिन > निम्न जर्मन
अंग्रेजी > उच्च जर्मन

Scanned with CamScanner

* **ग्रासमान नियम**

↳ हेर्मान ग्रासमान 1809 - 1877

- धा > धधामि > दधामि
- भृ > भभार > बभार
- बुध् > भुत ; बुधौ , भुत्सु

* **वर्नर नियम**

↳ कार्ल वर्नर

क > ग
त > द
प > ब
} 1 > 3 होगा उदात्त पर होने पर

क > ख
त > थ
प > फ
} 1 > 2 होगा उदात्त पूर्व पर होने पर

⇒ **स्वराघात के कारण** भी वर्नर नियम होता है।

Scanned with CamScanner

ग्रिम नियम

- प्रो. याकोब ग्रिम [Jacob Grimm]
- अपर नाम - Laut-Verschiebung
  'लाउत - ध्वनि फेर्शीबुंग परिवर्तन'
  → अंग्रेजी में - Sound Shifting

= ग्रिम नियम दो भागों में विभक्त है -

- **ग्रिमनियमस्य प्रथमवर्णपरिवर्तन नियमः**
  → • अंग्रेजी का उद्भव जर्मन से हुआ है।

1 को 2	1 > 2	क्, त्, प् = ह(ख), थ, फ
4 को 3	4 > 3	घ, ध, भ् = ग, द, ब
3 को 1	3 > 1	ग्, द, ब = क, त, प

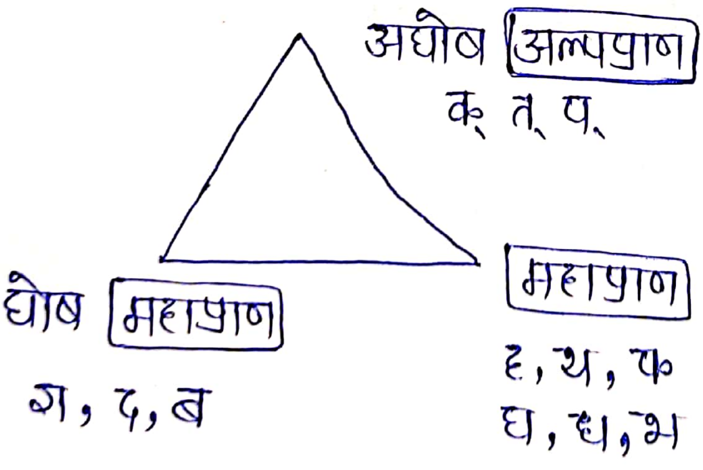

⇒ **ग्रिमनियमस्य द्वितीय ध्वनिपरिवर्तन नियम**

↳ यह वर्ण परिवर्तन केवल जर्मन भाषा के ही दो रूपों उच्च और निम्न में हुआ है।

- निम्न जर्मन की शाखाएँ - अंग्रेजी, डच, डेनिश, नार्वेई, स्वीडिश, आदि

- उच्च जर्मन - पहाड़ी भाग में बोली जाने वाली भाषा। क्योंकि यह ऊँचे पर्वतीय भाग में बोली जाती है।

* **ग्रिमनियमस्य द्वितीयवर्णपरिवर्तनस्य सम्बन्धः केवलं जर्मनभाषा वर्तते** 2022 *

मूल भारोपीय भाषा > संस्कृत, ग्रीक, लैटिन > निम्न जर्मन
अंग्रेजी > उच्च जर्मन

Scanned with CamScanner

वर्नर नियम

- कार्ल वर्नर
- इन्होंने भी ग्रिम नियम को संशोधन किया,

⇒ वर्नर नियम का स्वरूप

↳ मूल भारोपीय भाषा के शब्दों के क् त् प् को जर्मानिक भाषा में ह् थ् फ् तभी होता है, जब मूल भाषा में अव्यवहित पूर्व कोई उदात्त स्वर होता है। यदि उदात्त स्वर क् त् प् के बाद होगा तो इनके स्थान पर ग् द् ब् होते हैं -

क् > ह्
त् > थ्
प् > फ्
} 1 > 2 होगा उदात्त पूर्व में होने पर

क् > ग्
त् > द्
प् > ब्
} 1 > 3 होगा उदात्त पर में होने पर

* स्वराघात के कारण भी वर्नर नियम होता है।

Scanned with CamScanner

ग्रासमान नियम

- by हेर्मान ग्रासमान
- इसने ग्रिम नियम को संशोधित किया और उसकी त्रुटियों का निराकरण किया।
- ग्रिम नियम के अनुसार ब > प, और द > त होना चाहिए था, परन्तु **गाथिक भाषा** में ब, और द, ही मिलते है।

⇒ **संस्कृत** ↓ बोधति, दभ् — **गाथिक** ↓ बिउदान, Biudan; दाउब्स, Daubs } 2022 *

⇒ संस्कृत और ग्रीक भाषा में दो अव्यवहित सोष्म ध्वनियों में से सामान्यतया प्रथम उष्म ध्वनि (ह) निकल जाती है, जहां पर द्वितीय वर्ण से उष्म ध्वनि निकलती है, वहां पर प्रथम वर्ण में ऊष्म ध्वनि आजाती है।

⇒
- **धा** > **धधामि** > **दधामि** = पहले ध को द, [ह] ध्वनि हटी।
- **भृ** > **भभार** > **बभार** = पहले भ को ब, [ह] ध्वनि हटी।
- बुध् > भुत्, बुधौ, भुत्सु = बुधौ में पहले वर्ण से उष्म ध्वनि हटी है। भुत्, भुत्सु में द्वितीय वर्ण से उष्मध्वनि हटी है, अतः [ब् > भ्] हो गया।
  ↳ मूल धातु - [भुध्]
- दुह् > धुक्, दुहौ, दुग्ध्याम्, धुक्षु
  ↳ मूल धातु = [धुध्]

ध्वनि - परिवर्तन की दिशाएँ

↳ इन परिवर्तनों का मुख्य कारण प्रयत्नलाघव या मुख-सुख है -

• **समीकरण** :

↳ जब दो विषम ध्वनियां एकत्र होती है तो एक ध्वनि दूसरी ध्वनि को प्रभावित करके अपने सदृश बना लेती है। यह समीकरण दो प्रकार का होता है -

→ पुरोगामी समीकरण :

इसमें पूर्ववर्ती ध्वनि आगे की दूसरी ध्वनि को अपने सदृश बना देती है -

विष + नु = विष्णु:

पुष् + तः = पुष्ट:

→ पश्चगामी समीकरण :

इसमें परवर्ती ध्वनि पूर्ववर्ती ध्वनि को अपने सदृश बनाती है -

धर्म = धम्म

तत् + लीन = तल्लीन

• **विषमीकरण**

↳ इसमें दो सम ध्वनियों में से एक ध्वनि विषम रूप धारण करती है। उच्चारण की सुविधा और अर्थ की स्पष्टता के लिए ऐसा किया जाता है -

कंकण - कंगन

• **आगम**

↳ उच्चारण की सुविधा के लिए शब्दों के आदि, मध्य, अन्त में कुछ ध्वनियां जोड़ दी जाती है, इसे आगम कहते है।

(क) आदि स्वरागम / प्रागुपजन ; (ख) मध्यस्वरागम / स्वरभक्ति ; (ग) अन्त्य स्वर आगम

Scanned with CamScanner

• **लोप**

→ कभी-कभी मुख-सुख, प्रयत्नलाघव या उच्चारण में शी[ghra]
स्वराघात आदि के कारण कुछ ध्वनियों का लोप हो जाता है

तीन प्रकार - • स्वरलोप • अक्षर लोप
• व्यञ्जन लोप

• **वर्णविपर्यय**

→ स्नान - नहाना ब्राह्मण - ब्राम्हन
लखनऊ - नखनऊ कृत् - कर्त - तर्क
वाराणसी - बनारस हिंस - हिंस - सिंह

• महाप्राणीकरण
• अल्पप्राणीकरण
• घोषीकरण
• अघोषीकरण
• अनुनासिकीकरण
• ऊष्मीकरण
• सन्धि कार्य
• मात्रा भेद

Scanned with CamScanner

ध्वनि परिवर्तन के कारण

ध्वनि

आभ्यन्तर कारण 10

1. प्रयत्नलाघव / मुखसुख - कर्म > काम, सत्य > सच
2. लघुकरण की प्रवृत्ति
3. अनुकरण की अपूर्णता
4. अशिक्षा
5. शीघ्र भाषण
6. भावातिरेक
7. काव्यात्मकता
8. बलाघात - 04 भेद
9. कृत्रिमता
10. भ्रामक व्युत्पत्ति

बाह्य कारण 06

1. भौगोलिक प्रभाव
2. सामाजिक एवं राजनीतिक परिस्थितियाँ
3. काल प्रभाव
4. लिपि दोष
5. अन्य भाषाओं का प्रभाव
6. सादृश्य

⇒ वाक्य लक्षण व भेद

- एकतिङ् वाक्यम्
- आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् - महाभाष्य
- आकांक्षायोग्यतासक्तिमतां पदोच्चयः वाक्यम् - साहित्यदर्पण
- पदसमूहः वाक्यम् अर्थपरिसमाप्तौ - मञ्जूषा
- पदे न वर्णाः विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।
  वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

वाक्यभेद

- अयोगात्मक = 'प्रकृति - प्रत्यय' पृथक् पृथक् = चीनी भाषा
- अश्लिष्ट योगात्मक = तुर्की भाषा [प्रत्यय प्रधान]

Scanned with CamScanner

• श्लिष्ट योगात्मक = प्रकृति - प्रत्यय जुड़ा हुआ = संस्कृत, ग्रीक, वैदिक आदि
विभक्ति प्रधान

• प्रश्लिष्ट योगात्मक = समासप्रधान = सुनलेहनोयं [मैंने सुन लिया]
भोजपुरी

⇒ **अर्थपरिवर्तन की दिशाएँ एवं कारण**

① अर्थविस्तार - Expansion of Meaning
② अर्थ संकोच → Contraction of Meaning
③ अर्थादेश → अर्थोत्कर्ष
→ अर्थापकर्ष • Transference of Meaning

* **अर्थविस्तार**

• कुशल [कुशान् लाति इति कुशल:]
• प्रवीण [प्रकृष्टे वीणायाम्]
• तैल
• गौशाला • महाराज
• गवेषणा

* **अर्थसंकोच**

• गौ • अश्व, • पृथिवी, • सर्प [सर्पति इति सर्प:],
• मृग, पंकज [पंके जायते इति पंकज], सरसिज, नीरज, घृणा, श्राद्ध, सभ्य, वेदना, तर्पण

* **अर्थापकर्ष**

• असुर, जगुप्सा, घृणा (दया), देवानां प्रिय, सहवास

* **अर्थोत्कर्ष**

• साहस, मुग्ध, गवेषणा,

Scanned with CamScanner

वैदिक संस्कृत एवं लौकिक संस्कृत में अन्तर :

* वेदों में 'तुमुन् प्रत्यय' के अर्थ में अध्यै, अध्यैन, कध्यै, कध्यैन, से, सेन, असेन, तवै, तवेङ्, तवेन् इन 15 धातुओं का प्रयोग किया जाता है।

Scanned with CamScanner

Debashis Barman

 (11 खड)

॥ पाणिनीय शिक्षा ॥

* अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।
शास्त्रानुपूर्वं ~~तद्विद्याद्यथोक्तं~~ लोकवेदयोः ॥ १॥ तद् विद्यात् यथोक्तं

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २॥

* त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमतेमताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३॥ वर्णसंख्या

* स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४॥ वर्णगणना

* अनुस्वारो विसर्गश्च ४क-४पौ चापि पराश्रितौ ।
~~दुःस्पृष्टो चापि~~ विज्ञेयो ऌकारो प्लुत एव सः ॥ ५॥ ॥१॥ दुःस्पृष्टश्चेति

* आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६॥ वर्णोत्पत्ति प्रक्रिया

मारुतस्तूरसिचरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।
प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७॥ → आत्मा - बुद्धि - मन - कायाग्नि → प्राणवायु → स्वर

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।
तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगतम् ॥ ८॥

सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९॥

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नादनुप्रदानतः ।
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १०॥ ॥२॥

उदात्तानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११॥

* उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२॥ उदात्ते - निषाद गान्धारौ, अनुदात्ते - ऋषभधैवतौ

* अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । → वर्णों के आठ उच्चारण स्थान

Scanned with CamScanner

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३॥

* ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४॥ — विसर्गभेद

ययोभावप्रसमुकारादिपरं पदम् ।
स्वरान्तं तादृशं विद्यादन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५॥ ॥३॥

* हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।
औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६॥

ह, वर्ग के पंचम वर्ण ङ,ञ,ण,न,म
अन्तस्थः वर्ण य,व,र,ल
⇓
उर स्थान से उच्चारण होता है
असंयुक्त 'ह' = कण्ठ

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥ १७॥

* जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्मृतो बुधैः ।
एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ तु कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥ १८॥

* अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।
ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९॥

* संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २०॥ ॥४॥

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचो तथैव च ॥ २१॥

अनुस्वार यमानां च नासिका स्थानमुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२॥

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यस्वराननु ।
अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यम् होः शषसेषु च ॥ २३॥

अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ।
द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४॥

* व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दन्ताभ्यां न तु पीडयेत् ।
भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५॥ ॥५॥ — वर्ण उच्चारण की विधि

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते ।
एवम् रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ २६॥

Scanned with CamScanner

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ।
दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७॥

* हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।
नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८॥

रङ्गमात्र = 2
हृदय = 1 मात्रा
शिर = 1/2 मात्रा
नासिका = 1/2 मात्रा

हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनुस्वरम् ।
मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ२ इति निदर्शनम् ॥ २९॥

मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।
सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३०॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।
सम्यग्वर्णप्रयोगेन ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१॥ ॥६॥

* गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाथकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२॥

अधम पाठक

* माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३॥

उत्तम पाठक

शङ्कितं भीतमुत्कृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरसि गतं तथ स्थानविवर्जितम् ॥ ३४॥

उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।
निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५॥

प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ।
मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६॥

तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
मयूरहंसान्यमृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७॥ ॥७॥

अचोऽस्पृष्टा गणस्त्वीषन्नमस्पृष्टा शलः स्मृताः ।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्तानिबोचानुप्रदानतः ॥ ३८॥

8 आभ्यन्तर प्रयत्न

ञमोनुनासिका नह्रो नादिनो हझषः स्मृताः ।
ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९॥

बाह्य प्रयत्न

Scanned with CamScanner

ईषत्श्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते ।
दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवः ॥ ४०॥

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१॥

शिक्षा प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२॥ ॥८॥

वेदांग

उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ।
उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ।४३॥
उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयो मध्यतोऽङ्गुलीम् ।
निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४॥

अन्तोदात्तम् आद्युदात्तम्
उदात्तम् अनुदात्तम्

अन्तोदात्तमाद्युदत्तमुदात्तमनुदातं नीचस्वरितम् ।
मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५॥

नव पदशय्या → उसके उदाहरण

अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषं स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ।
अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदत्तं प्रेत्युदात्तं दीर्घं नीचस्वरितम् ॥ ४६॥

हविषां मध्योदात्तंस्वरिति स्वरितं बृहस्पतिरिति ।
द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्रुदात्तम् ॥ ४७॥

अन्तोदात्त → अग्निः
आद्युदात्त → सोमः
उदात्तम् → प्र
अनुदात्तम् - वः
नीचस्वरितम् - वीर्यम्
मध्योदात्तम् - हविषं
स्वरितम् - स्वः
द्व्युदात्तम् - बृहस्पति
त्र्युदात्तम् - इन्द्रबृहस्पति

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ।
स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८॥ ॥९॥

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रो चैव वायसः ।
शिखी रौति त्रिमात्रस्तु नकुलस्त्वर्धमात्रकः ॥ ४९॥

कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।
न तस्य पठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५०॥

सुतिर्थदागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।
सुस्वरेण सुवक्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१॥

• चाषः / नीलकण्ठ पक्षी → 1 मात्रा
• वायसः / कौआ → 2 मात्रा
• शीखी - रौति → 3 "
• नकुल - अर्धमात्रा

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तदर्थमाह ।
स वग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२॥

अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।

अनुदात्त → हृदय
उदात्त → मूर्द्धा / शिरः
स्वरित → कर्णमूल प्रदेश
प्रचय - मुखप्रदेश

sanskritdocuments.org

Scanned with CamScanner

अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५४॥

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५५॥

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५॥ ॥१०॥

शङ्करः शङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्रायधीमते ।
वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६॥

* येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७॥

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८॥

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९॥
त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः ।
स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानमतुलं
च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥ ६०॥

Encoded and proofread by Pramod Kulkarni auddhav at gmail.com

.. pANinIya shikShA ..
Searchable pdf was typeset using XeTeXgenerateactualtext feature of XƎLATEX 0.99996
on August 20, 2017

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*

Scanned with CamScanner

वाक्यपदीयम्

↳ • भर्तृहरि काण्ड > 3

* त्रिकाण्डी

① ब्रह्मकाण्ड = आगमकाण्ड ⇒ 157 कारिकाएँ
② वाक्यकाण्ड = ⇒ 493 "
③ पदकाण्ड = प्रकीर्णकाण्ड ⇒ 450 "

⇒ शब्दब्रह्म का स्वरूप

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

एकमेव यदाम्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् ।
अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः
जन्मादयो विकाराः षड् भावभेदस्य योनयः ॥

एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चेयमनेकधा ।
भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः ॥

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः ।
एकोऽप्यनेकवर्त्मेव समाम्नातः पृथक् पृथक् ॥

⇒ शब्द और अर्थ का सम्बन्ध

नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः तत्राम्नाता महर्षिभिः ।
सूत्राणां सानुतन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभिः ॥ 23 ॥

अपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः ।
अन्वाख्येयाश्च ये शब्दाः ये चापि प्रतिपादकाः ॥

अर्थ = अपोद्धार, स्थितलक्षण
शब्द = अन्वाख्येय, प्रातिपदिक

कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिताः ।
धर्मे ये प्रत्यये चाङ्गं सम्बन्धाः साध्वसाधुषु ॥

सम्बन्ध = कार्यकारणभाव, योग्यभाव
प्रयोजन = साधु, असाधु

Scanned with CamScanner

ते लिङ्गैश्च सशब्दैश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुपवर्णिताः।
स्मृत्यर्थं अनुगम्यन्ते केचिदेव यथागमम्॥

नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषां आदिर्न विद्यते।
प्राणिनां इव सा चैषा व्यवस्थानित्यतोच्यते॥

⇒ **स्फोट का स्वरूप**

द्वौ उपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः।
एको निमित्तं शब्दानां अपरो अर्थे प्रयुज्यते॥ 43॥

आत्मभेदस्तयोः केचित् अस्तीत्याहुः पुराणगाः।
बुद्धिभेदादभिन्नस्य भेदं एके प्रचक्षते॥

अरणिस्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तरकारणम्।
तद्वत् शब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक्॥

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या क्वचिदर्थे निवेशितः।
करणेभ्यो विवृत्तेन ध्वनिना सोऽनुगृह्यते॥

नादस्य क्रमजन्मत्वात् न पूर्वो न परश्च सः।
अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते॥

प्रतिबिम्बं यथान्यत्र स्थितं तोयक्रियावशात्।
तत्प्रवृत्तिमिवान्वेति स धर्मः स्फोटनादयोः॥

आत्मरूपं यथाज्ञाने ज्ञेयरूपं च दृश्यते।
अर्थरूपं तथा शब्दे स्वरूपं च प्रकाशते॥

स्फोट के आठ भेद:

① वर्णस्फोट
② पदस्फोट
③ वाक्यस्फोट
④ वर्णजाति
⑤ पदजाति
⑥ वाक्यजाति
⑦ अखण्ड पद स्फोट
⑧ अखण्ड वाक्य स्फोट

Scanned with CamScanner

ध्वनि के प्रकार, स्फोट और ध्वनि का सम्बन्ध

स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः ।
ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते ॥

वर्णस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।
स्थितिभेदनिमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥

स्वभावभेदात् नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।
प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्य इत्युपचर्यते ॥

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेः वृत्तिभेदं तु वैकृताः ।
ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैः न भिद्यते ॥

यः संयोगविभागाभ्यां करणैः उपजन्यते ।
स स्फोटः शब्दजाः शब्दाः ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥ } - स्फोट

⇒ भाषा के स्तर

शब्दः संस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्ष्यते ।
तं अपभ्रंशं इच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशिनम् ॥

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याः च एतद् भुतम् ।
अनेकतीर्थभेदायाः त्रय्या वाचः परं परम् ॥

आत्मभेदस्तयो केचिद् अस्तीत्याहुः पुराणगाः ।
बुद्धिभेदादभिन्नस्य भेदमेके प्रचक्षते ॥

Scanned with CamScanner

⇒ वाक्यपदीयानुसार ४ तत्व :

- द्विविध शब्द = अन्वाख्येय, प्रतिपादक
- द्विविध अर्थ = अपोद्धारपदार्थ, स्थितलक्षण
- द्विविध सम्बन्ध = कार्यकारणभाव, योग्यभाव
- द्विविध प्रयोजन = साधु शब्द, असाधु शब्द

अपोद्धारपदार्था: ये ये चार्था: स्थितलक्षणा: ।
अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादका: ॥

कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिता: ।
धर्मे ये प्रत्यये चाङ्ग सम्बन्धा: साध्वसाधुषु ॥

⇒ २ प्रकार के ध्वनि

↳ • प्राकृत और वैकृत

वर्णस्य ग्रहणे हेतु: प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।
स्थितिभेदनिमित्तत्वं वैकृत: प्रतिपद्यते ॥

⇒ पांच प्रमाण

↳ प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, अभ्यास, अदृष्ट

आगम प्रमाण → न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवतिष्ठते ।
ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् ॥

प्रत्यक्ष → आविर्भूतप्रकाशानां अनुप्लुतचेतसाम् ।
अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षात्र विशिष्यते ॥

अनुमान → अवस्थादेशकालानां भेदाद् भिन्नासु शक्तिषु ।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा: ॥

अभ्यास → परेषामसमाख्येयम् अभ्यासादेव जायते ।
मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदां आनुमानिकम् ॥

Scanned with CamScanner

अच्सन्धि

- **यण् सन्धि**
  - इको यणचि

सुधी + उपास्य → सुध्युपास्य / सुद्ध्युपास्य
मधु + अरि → मध्वरि / मद्ध्वरि
धातृ + अंश → धात्रंश / धात्त्रंश
लृ + आकृति

- तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य
- स्थानेऽन्तरतमः
- अनचि च

- **अयादि सन्धि**
  - एचोऽयवायावः ⇒ हरये, विष्णवे, नायकः, पावकः
    (हरे + ए, विष्णो + ए, नै, पौ)
  - यथासंख्यमनुदेशः समानम्
  - वान्तो यि प्रत्यये ⇒ गव्यम्, नाव्यम् → नौ + यम
    (गो + यम्)
  - अध्वपरिमाणे च ⇒ गो + यूतिः = गव्यूतिः

- **गुण सन्धि**
  - अदेङ् गुणः
    तपरस्तत्कालस्य
  - आद् गुणः → उपेन्द्रः, गङ्गोदकम्
  - उरण् रपरः ⇒ कृष्णर्द्धिः, तवल्कारः

- **वृद्धि सन्धिः**
  - वृद्धिरादैच्
  - वृद्धिरेचि → कृष्णैकत्वम्, गङ्गौघ, देवैश्वर्यम्, कृष्णौत्कण्ठ्यम्
  - उपसर्गात् ऋति धातौ → प्रार्च्छति

संज्ञा ↓
उपसर्गाः क्रियायोगे

Scanned with CamScanner

• पूर्वरूप सन्धि
↳ एङः पदान्तादति → हरेऽव, विष्णोऽव

• पररूप सन्धि
↳ एङि पररूपम् → प्र + एजते - प्रेजते
उप + ओषति - उपोषति

• दीर्घ सन्धि
↳ अकः सवर्णे दीर्घः → दैत्यारिः, श्रीशः, विष्णूदयः, होतृकार - होतृ + ऋकार

• प्रकृतिभाव संधि
↳ • प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम्
• ईदूदेद्-द्विवचनं प्रगृह्यम् = हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे अमू
• अदसो मात् = अमी ईशाः, रामकृष्णावमू आसाते
• ओत् = अहो ईशाः

* हल् सन्धि *

• श्चुत्व सन्धि
↳ • स्तोः श्चुना श्चुः = रामश्शेते, रामश्चिनोचि, सच्चिद्, शार्ङ्गिञ्जय
• शात् = प्रश्नः, विश्नः

• ष्टुत्व सन्धि
↳ • ष्टुना ष्टुः = रामष्षष्ठः, रामष्टीकते, पेष्टा, तट्टीका, चक्रिण्ढौकसे
• न पदान्ताट्टोरनाम्
↳ षट् सन्तः, षट् ते, ईट्टे,
• वा. प्रत्यये भाषायां नित्यम्
↳ षण्णाम्, षण्णवतिः, षण्णगर्यः
• तो षि:
↳ न ष्टुत्व = षन् षष्ठः । षन्षष्ठः

Scanned with CamScanner

⑤

र च
↳ उत्थानम्, उत्तम्भनम्

• झयो होऽन्यतरस्याम्
↳ • वाग्घरिः, वाग्हरिः

• शश्छोऽटि
↳ तच्छिवः

• छे च
↳ शिवच्छाया

• पदान्ताद्वा
↳ • लक्ष्मीच्छाया
• लक्ष्मीछाया

• मोऽनुस्वारः
↳ • हरिं वन्दे

• नश्चापदान्तस्य झलि
↳ यशांसि

• अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
↳ शान्तः

• वा पदान्तस्य
↳ त्वङ्करोषि, त्वं करोषि

* विसर्ग सन्धि *

* विसर्जनीयस्य सः
↳ विष्णुस्त्राता

* वा शरि
↳ हरिः शेते, हरिश्शेते

* ससजुषो रुः
अतो रोरप्लुतादप्लुते
↳ शिवोऽर्च्यः

* हशि च → शिवो वन्द्यः

* भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि
↳ देवायिह, देवा इह

* हलि सर्वेषाम् → भो देवाः, भगो नमस्ते, अघो याहि

* रो रि
ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः → पुना रमते, हरी रम्यः, शम्भू राजते

* एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि
↳ एष विष्णुः, स शम्भुः

* सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् → सैष दाशरथी रामः

समास

* तत्र समसनं समासः। समासः पञ्चधाः -

① केवलसमासः ⇒ स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलसमासः प्रथमः
↳ पूर्वं भूतो, भूतपूर्वः

वा. - इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च = वागर्थौ इव। वागर्थाविव

② प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः

③ प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानो तत्पुरुषस्तृतीयः

- तत्पुरुष भेदकः कर्मधारयः
  ↳ समानाधिकरणः कर्मधारयः
- कर्मधारयभेदो द्विगुः
  ↳ संख्या पूर्वो द्विगुः

④ प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिश्चतुर्थः

⑤ प्रायेणोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पंचमः

अव्ययीभाव समास

- अव्ययीभावः
- अव्ययं विभक्ति - समीप - समृद्धि - व्यृद्धि - अर्थाभाव - अपत्ययासम्प्रति - शब्दप्रादुर्भाव पश्चाद् यथानुपूर्व्यं यौगपद्य सादृश्य सम्पत्ति साकल्यान्त वचनेषु।

→ अव्यय = अधिहरि → हरौ इति
  → हरि ङि + अधि

→ विभक्ति = उपकृष्णम्
→ समीप = उपकृष्णेन → कृष्णस्य समीपं तेन

→ समृद्धि = सुमद्रम् → मद्राणां समृद्धिः

→ व्यृद्धि = दुर्यवनम् → यवनानां व्यृद्धिः

→ अभाव = निर्मक्षिकम् → मक्षिकानां अभावः

→ यौगपद्य = सचक्रम् → चक्रेण युगपद्

* प्रत्यर्थम् = वीप्सा अर्थे

प्रथमा निर्दिष्टं समास उपसर्जनम्

- उपसर्जनं पूर्वम्
- अव्ययीभावश्च → अयं नपुंसकं स्यात् - अधिगोपम् = गोपि इति
- तृतीया सप्तम्योर्बहुलम् →
- नदीभिश्च
  - → पञ्चगङ्गम् → पञ्चानां गंगानां समाहारः
  - द्वियमुनम् → द्वयोः यमुनयोः समाहारः

तत्पुरुष समास

→ समानाधिकरण (कर्मधारय)
  ↳ कर्मधारयभेदो द्विगुः

→ व्यधिकरण (द्वितीया ...... सप्तमी)

→ नञ् तत्पुरुष समास

→ गति समास / प्रादि समास

→ उपपद तत्पुरुष समास

→ मध्यम पदलोपी तत्पुरुष समास

(06 भेद)

* तत्पुरुषः
* द्विगुश्च
* द्वितीया - श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः सुखं प्राप्तः
  ↳ कृष्णश्रितः, आशातीत, सुखप्राप्तः, संकटापन्नः
  (आशाम् अतीतः) (संकटम् आपन्न)
* तृतीया - तत्कृतार्थेन गुणवचनेन
  ↳ शंकुलाखण्ड - शंकुलया खण्डः, धान्यार्थ - धान्येन अर्थः
  गुडेन धाना गुडधानाः
  - कर्तृकरणे कृता बहुलम्
    ↳ हरिणा त्रातः = हरित्रातः, नखैःभिन्नः = नखभिन्नः

Scanned with CamScanner

* चतुर्थी - तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः
↳ अर्थ - • यूपाय दारु
• द्विजाय अर्थः | भूताय बलि - भूतबलि
गोभ्यः हितम् = गोहितम्
• गोभ्यः सुखम् - गोसुखम्
• गोभ्यः रक्षितम् - गोरक्षितम्

* पञ्चमी - भयेन
↳ चोराद् भयम् = चोरभयम्

→ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः। स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन।
स्तोकान्मुक्तः ← अन्तिकादागतः
↳ दूरादागतः
• कृच्छ्रादागतः

* षष्ठी
↳ • राजपुरुषः

* सप्तमी शौण्डैः
↳ • अक्षेषु शौण्डः = अक्षशौण्डः

* दिक्संख्ये संज्ञायाम् → पूर्वेषुकामशमी, सप्तर्षयः, पञ्च ब्राह्मणाः
* तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च → पूर्वस्यां शालायां भव
* तद्धितेष्वचामादेः → पौर्वशालः
* गोरतद्धितलुकि → पञ्चगवधनः

→ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः
• संख्यापूर्वो द्विगुः
• द्विगुरेकवचनम्
• स नपुंसकम् → पञ्चगवम् - पञ्चानां गवानां समाहारः

Scanned with CamScanner

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्

↳ • नीलं च तद् उत्पलम् = नीलोत्पलम्
• कृष्णः चासौ सर्पः = कृष्णसर्पः
• महान् चासौ पुरुषः = महापुरुषः
• सन्तः पुरुषः = सत्पुरुषः

* उपमानानि सामान्य वचनैः

↳ • घन इव श्यामः = घनश्यामः
• शाकप्रिय चासौ पार्थिवः = शाकपार्थिवः
• देवपूजकः चासौ ब्राह्मणः = देवब्राह्मणः
• मृगी इव चपला = मृगचपला

* नञ्

नलोपो नञः → न ब्राह्मणः = अब्राह्मणः

तस्मान्नुडचि → न अश्वः = अनश्वः

* प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया

कु गति प्रादयः

↳ प्रगतः आचार्यः = प्राचार्यः
कुत्सितं अन्नम् = कदन्नम्
कुत्सिता: परिखा: = कुपरिखा:

* परवल्लिङ्गं द्वन्दतत्पुरुषयोः

↳ कुक्कुटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ

Scanned with CamScanner

अव्ययीभाव समास

* शेषो बहुव्रीहि
* अनेकमन्यपदार्थे → चत्वारि मुखानि यस्य-सः = चतुर्मुखः
* सप्तमी-विशेषणे-बहुव्रीहौ → • पीतानि अम्बराणि यस्य सः = पीताम्बरः
  • कण्ठे कालः यस्य सः = कण्ठेकालः

द्वन्द्व समास

① इतरेतर द्वन्द्व समास → रामलक्ष्मणौ
② समाहार द्वन्द्व समास → पाणिपादम्
③ एकशेष द्वन्द्व समास → पितरौ

* **चार्थे द्वन्द्वः**
  → "समुच्चय-अन्वाचय-इतरेतरयोग-समाहाराश्चार्थाः"
  - समुच्चय → ईश्वरं गुरुं च भजस्व
  - अन्वाचय → भिक्षामट गां चानय
  - इतरेतरयोग → धवखदिरौ छिन्धि
  - समाहार → संज्ञा परिभाषम्

* **राजदन्तादिषु परम्**
  → दन्तानां राजानो राजदन्तः

धर्मादिष्वनियमः ⇒ धर्मार्थौ / अर्थधर्मौ

* **द्वन्द्वे घि** ⇒ हरिश्च हरश्च = हरिहरौ
  → शेषो घ्यसखि - सखि शब्द को छोड़कर ह्रस्व इकारान्त और उकारान्त की घिसंज्ञा

* **अजाद्यन्तम्** ⇒ ईशकृष्णौ
* **अल्पाच्तरम्** ⇒ शिवकेशवौ
* **पिता मात्रा** = पितरौ / मातापितरौ
* **द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्**
  → पाणिपादम्
  → मार्दङ्गिकवैणविकम्
  → रथिकाश्वारोहम्

Scanned with CamScanner

णिजन्त प्रत्यय

प्रेरणार्थक क्रियाएँ

* स्वतन्त्रः कर्ता [1·4·54]
= क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थो कर्ता स्यात् ।

* तत्प्रयोजको हेतुश्च [1·4·55]
= कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञः च स्यात् ।

* हेतुमति च [3·1·26]
= प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोः णिच् स्यात् ।
यथा → भवन्तं प्रेरयति भावयति ।

- भवन्तं प्रेरयति भावयति
- अबीभवत्, • स्थापयति
- अतिष्ठिपत् • घटयति
- ज्ञपयति, अजिज्ञपत्

* ओः पुयण्ज्यपरे [7·4·80]
= ओः पुयण्जि अपरे
(पुश्च, यण् च, ज् च तेषां समाहारद्वन्द्वः)
= सनि परे यदङ्गं तदावयवाभ्यास ओकारस्य इत् स्यात्
पवर्ग - यण - जकारेष्ववर्णपरेषु परतः ।
यथा - अबीभवत् । ष्ठा - गतिनिवृत्तौ ।

* अर्ति-ह्री-ब्ली-री-क्नूयी-क्ष्मायी-आतां पुक् णौ [7·3·36]
= स्थापयति

* तिष्ठतेरित् [7·4·5]
= उपधाया इत् आदेशः स्यात् चङ् परे णौ ।
• अतिष्ठिपत् । घट - चेष्टायाम्

* मितां ह्रस्वः [6·4·92]
= घटादीनां ज्ञपादीनां च उपधाया ह्रस्वः स्यात् णौ ।
• यथा - घटयति
ज्ञप् = ज्ञाने ज्ञापने च - ज्ञपयति, अजिज्ञपत् ।

Scanned with CamScanner

सनन्तप्रक्रिया
[इच्छायाम्]

* धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा [3.1.7]
= इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद् धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यात् इच्छायाम्।
• पठ् - व्यक्तायां वाचि ।

• पठ् व्यक्तायां वाचि
• पठितुमिच्छति, पिपठिषति
• अत्तुमिच्छति, जिघत्सति
• कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति
• बुभूषति

* सन्यङोः [6.1.9]
= सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोः अनभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तः, अजादेस्तु द्वितीयस्य सन्यतः।
यथा = पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम्? गमनेनेच्छति । समानकर्तृकात् किम्? शिष्याः पठन्त्वितीच्छति गुरुः । वा ग्रहणाद् वाक्यमपि । लुङ्सनोर्घस्लृ ।

* सः स्यार्द्धधातुके [7.4.49]
= (सः स्याद् आर्धधातुके)
सस्य तः स्यात् सादौ आर्धधातुके ।
यथा = अत्तुमिच्छति जिघत्सति । एकाच् इति नेट् ।

* अज्झनगमां सनि [6.4.16]
= (अच् हनगमां सनि)
= अजन्तानां हन्तेः अजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि ।

* इको झल् [1.2.9]
= इक् अन्तात् झलादिः सन् कित् स्यात् । ऋत इद् धातोः ।
यथा - कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ।

* सनि ग्रहगुहोश्च [7.2.12]
= ग्रहेगुहेः उगन्ताद् च सन इण् न स्यात् ।
यथा - बुभूषति ॥ इति सनन्तप्रक्रिया ॥

Scanned with CamScanner

यङन्तप्रक्रिया

* धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् [3·1·22]
= पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोः एकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ।

* गुणो यङ्लुकोः [7·4·82]
= अभ्यासस्य गुणो यङि यङ्लुकि च परतः । ङित्वात् आत्मनेपदम् ।
यथा - पुनः पुनरतिशयेन वा भवति 'बोभूयते' । बोभूयात् चक्रे । अबोभूयिष्ट ॥

* नित्यं कौटिल्ये गतौ [1·3·23]
= गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्यात् न तु क्रियासमभिहारे ।

* दीर्घोऽकितः [7·4·83]
= अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्यङ्लुकोः ।
यथा - कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते ।

* यस्य हलः [7·4·49]
= यस्य इति संघातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोप आर्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः ।
यथा = वाव्रजात् चक्रे । वाव्रजिता ।

* रीगृदुपधस्य च [7·4·90]
= ऋत उपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्यङ्लुकोः ।
यथा = वरीवृत्यते । वरीवृतान् चक्रे । वरीवर्तिता ।

* क्षुभ्नाऽऽदिषु च [7·4·39]
= णत्वं न ।
यथा → नरीनृत्यते । जरीगृध्यते ।

॥ इति यङन्त प्रक्रिया ॥

Scanned with CamScanner

☀ यङ्लुक् प्रक्रिया ☀

* यङोऽचि च [७.४.७४]

⇒ यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात्तं विनापि क्वचित्। अनैमित्तिकोऽयम् अन्तरङ्गत्वाद् आदौ भवति। ततः प्रत्यय-लक्षणेन यङन्ताद् द्वित्वम्। अभ्यासकार्यम्। धातुत्वाद् लडादयः। शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्। चर्करीतं चेत्यदादौ पाठाच्छपो लुक्।

* यङो वा [७.३.९४]

= यङः लुगन्तात् परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येड् वा स्यात्। भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न, बोभूतु, तेतिक्ते इति छन्दसि निपातनात्।

यथा- बोभवीति, बोभोति।

बोभूतः।

अदभ्यस्तात्।

बोभुवति।

बोभवाञ्चकार, बोभवामास।

बोभविता।

बोभवीतु, बोभोतु, बोभूतात्। आदि

Scanned with CamScanner

नामधातवः

* सुप आत्मनः क्यच् [३·१·८]
= इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्ताद् इच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वात् सुप् लुक् ।

* सुपो धातुप्रातिपदिकयोः [२·४·७१]
= एतयोरवयवस्य सुपो लुक् ।

* क्यचि च [७·४·३३]
= अवर्णस्य ईः ।
यथा = आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ।

* नः क्ये [१·४·१५]
= क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं नान्यत् । न लोपः ।
• यथा = राजीयति ।
नान्तमेवेति किम्? वाच्यति ।
हलि च गीर्यति पूर्यति धातोरित्येव ।
नेत - दिवम् इच्छति दिव्यति ।

* क्यस्य विभाषा [६·४·५०]
= हलः परयोः क्यच-क्यङोर्लोपो वार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्वात् लघु उपधगुणो न ।
समिधिता, समिध्यिता ।

* काम्यच्च [३·१·९]
= उक्तविषये काम्यच् स्यात् ।
• यथा = पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यिता ।

* उपमानादाचारे [३·१·१०]
= उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् ।
• यथा = पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ।

Scanned with CamScanner

कृष्ण इवाचरति कृष्णति । स्व इवाचरति स्वति । सस्वौ ।

* अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति [6.4.15]

= अनुनासिकान्तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् क्वौ झलादौ च क्ङिति ।

• यथा - इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति ।

पन्था इव पथीनति ।

* कष्टाय क्रमणे [3.1.14]

= चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दात् उत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् ।

• यथा = कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः

* शब्द - वैर - कलह - अभ्र - कण्व - मेघेभ्यः करणे [3.1.17]

= एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् ।

• यथा - शब्दं करोति शब्दायते ।

घटं करोत्याचष्टे वा घटयति ।

॥ इति नामधातवः ॥

Scanned with CamScanner

कृदन्त प्रकरण

* कृदतिङ्
= 'कृत अतिङ्' अर्थात तिङ् से भिन्न

* तव्यं च तव्यच्चानीयर केलिमरो तथा ।
यतं ण्यतं क्यपं चापि कृत्यान् सप्त प्रचक्षते॥

⇒ **तव्य तव्यत अनीयर**
↳ 'तव्यत्तव्यानीयरः'
→ एधितव्यम् , एधनीयम् त्वया ।
चेतव्यः चयनीयो वा धर्मः त्वया ।

⇒ **केलिमर**
↳ केलिमर उपसंख्यानम्
उदा. पचेलिमा भाषाः, पक्तव्या इत्यर्थः । भिदेलिमाः सरलाः, भेत्तव्या इत्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययः

⇒ **यत प्रत्यय**
↳ * 'अचो यत्'
- अजन्ताद् धातोः यत स्यात । उदा. चेयम्

* 'पोरदुपधात्'
- पवर्गान्ताद, उपधात यत स्यात । ण्यतोऽपवादः
उदा. - शप्यम् , लभ्यम्

* 'ईद यति'
- यति परे आत ईत् स्यात् । देयम् ; ग्लेयम् ।

Scanned with CamScanner

⇒ ण्यत् प्रत्यय

↳ * ऋहलोर्ण्यत्

- ऋवर्णान्तात् हलन्तात् च धातोः ण्यत् ।

उदा. कार्यम्, हार्यम्, धार्यम्

* मृजेर्वृद्धिः - मृजेरिकों वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः,

→ मार्ग्यः

* भोज्यं भक्ष्ये

→ भोज्यम्

⇒ क्यप् प्रत्यय

↳ * 'एति-स्तु-शास्-वृ-दृ-जुषः क्यप्'

- एभ्यः क्यप् स्यात्

उदा. इ + क्यप् = इत्य ; एतव्यः ; अयनीयः

स्तु + क्यप् = स्तुत्य स्तोतव्यः, स्तवनीयः

शास् + क्यप् = शिष्य शासितव्यः, शासनीयः

वृ + क्यप् = वृत्य वरितव्यः - वरीतव्य, वरणीयः

आ + दृ + क्यप् = आदृत्य * - सूर्य आदर्तव्यः, आदरणीय

* मृजेर्विभाषा

↳ मृजेः क्यप् वा स्यात् पक्षे ण्यत् ।

उदा - मृज्यः

→ जुष् + क्यप् = जुष्यः, जोषितव्यः, जोषणीयः

ये सब 'वाऽसरूपविधि' से हो जाते हैं

Scanned with CamScanner

तुमुन् प्रत्यय

↳ * तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्

- क्रियार्थायां क्रियायाम् उपपदे भविष्यत्यर्थे अर्थे धातोः एतौ स्तः

उदा = कृष्णं द्रष्टुं याति,

कृष्णं दर्शको याति

* कालसमयवेलासु तुमुन् *

↳ कालः समयो अनेहा भोक्तुम्।

वेला भोक्तुम्। भोक्तुं वेला

* पर्याप्तिवचनेषु अलमर्थेषु *

↳ भोक्तुं प्रवीणः *

पठितुं प्रवीणः

* समानकर्तृकेषु तुमुन् *

- अक्रियार्थ उपपदार्थम् इतद्

↳ इच्छति भोक्तुम्। वष्टि वाञ्छति वा

*

ज्ञातुम् इच्छामि

Scanned with CamScanner

स्त्रीप्रत्यय :

टाप् प्रत्यय

* अजाद्यतष्टाप्
  - अजा, एडका, अश्वा, चटका, मूषिका, बाला, वत्सा, होडा, मन्दा, विलाता

चाप् प्रत्यय

* सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः
  - सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या

ति प्रत्यय

* यूनस्तिः
  - युवन् इति प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योते 'ति' प्रत्ययो भवति । यथा - युवन् + ति = युवतिः

ङीन् प्रत्यय

* शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्
  - शार्ङ्गरवी, कापटवी, बैदी, ब्राह्मणी

* वा. नृनरयोर्वृद्धिश्च
  - नारी,

Scanned with CamScanner

ङीप् प्रत्यय

* ऋन्नेभ्यो ङीप्

  → भवती, पचन्ती, यजन्ती, दीव्यन्ती

* टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्न......

  → कुरुचरी, सौपर्णेयी, कुम्भकारी, चौरि, औत्सी, ऊरुद्वयसी, ऊरुदघ्नी, ऊरुदघ्नी, ऊरुमात्री, पंचतयी, आक्षिकी, लावणिकी, यादृशी, इत्वरी

* वयसि प्रथमे

  → कुमारी, किशोरी

* द्विगोः

  → त्रिलोकी, पंचपूली, दशपूली

* वर्णादनुदात्तोपधात्तो नः

  → एता, एनी, श्येता, श्येनी, हरिता, हरिणी

* यञश्च *

  → गार्गी वात्सी - ङीप्

Scanned with CamScanner

ङीष् प्रत्यय

* षिद्गौरादिभ्यश्च
  → गौरी, नर्तकी, मत्सी, खनकी, रजकी
* प्राचां ष्फ तद्धितः
  → गार्ग्यायणी, वात्सायनी – ङीष्
* वोतो गुणवचनात्
  → पट्वी, पटुः, मृद्वी, मृदुः
* बह्वादिभ्यश्च
  → बह्वी, बहुः
* पुंयोगादाख्यायाम्
  → गणकी, गोपी, महापात्री, प्रष्ठी, प्रचरी
* इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्य ......
  → इन्द्राणी, वरुणानी, भवानी, शर्वानी, आदि
* क्रीतात् करणपूर्वात् :
  → वस्त्रक्रीती, वसनक्रीती
* चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा, अतिकेशी, अतिकेशा
* कुक्कुटी, सूकरी, ब्राह्मणी, वृषली, नाडायनी, कठी, तटी, हयी, गवयी, मुकयी, मनुषी, मत्सी ।
* अवन्ती, कुन्ती, दामी, प्लाक्षी, दासी
* रात्री, रात्रिः
* शकटी, शकटिः

Scanned with CamScanner

ऊङ् प्रत्यय

* ऊङुतः

→ कुरूः , ब्रह्मबन्धूः , वीरबन्धूः , अलाबूः , कर्कन्धूः

* पङ्गोश्च

→ पङ्गूः

*

Scanned with CamScanner

☀ तिङन्तपरस्मैपदप्रकरणम् ☀

*** अनुपराभ्यां कृञः**

↳ कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति, पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसंगः ।

*** अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः**

↳ क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् । ततः कर्तृ अभिप्रायक्रियाफल विवक्षायाम् आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । अभि, प्रति, अति इत्येवं पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।
अभिप्रत्यतिभ्यः इति किम् ? आक्षिपते ।

*** प्राद्वहः**

↳ वह प्रापणे स्वरितेत् । तत्र कर्तृ अभिप्रायक्रियाफल विवक्षायाम् आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । प्रपूर्वाद् वहतेः परस्मैपदम् भवति । प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति । प्रादिति किम् ? आवहते ।

*** परेर्मृषः**

↳ मृष तितिक्षायाम् स्वरितेत् । ततः तथा एव आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति ।
परेः इति किम् ? आमृष्यते ।

*** व्याङ्परिभ्यो रमः**

↳ रमु क्रीडायाम् । वि, आङ्, परि इत्येवं पूर्वात् रमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति ।

Scanned with CamScanner

* उपाच्च

↳ यज्ञदत्तम् उपरमति, उपरमयती इत्यर्थः।
अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्।

* विभाषाऽकर्मकात्

↳ उपाद् रमेः अकर्मकात् परस्मैपदं वा।
उपरमति, उपरमते वा। निवर्तत इत्यर्थः

* बुध-युध-नश-जन-इङ्-प्रु-द्रु-स्रुभ्यो णेः

↳ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात्। 'णिचश्च' इत्यस्य अपवादः। बोधयति पद्मम्। योधयति काष्ठानि। नाशयति दुःखम्। जनयति सुखम्। अध्यापयति वेदम्। प्रावयति, प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति, विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति, स्यन्दयतीत्यर्थः।

* निगरण-चलनार्थेभ्यश्च

↳ निगारयति, आशयति, भोजयति, चलयति
कम्पयति

↳ अदेः प्रतिषेधः वा.
- आदयते देवदत्तेन

* अणौ अकर्मकात् चित्तवत् कर्तृकात्

↳ ण्यान्तात् परस्मैपदं स्यात्।
• शेषे कृष्णास्तं गोपी शाययति।

Scanned with CamScanner

'न पा-दमि-आङ्-यम-आङ्-यस्-परिमुह-रुचि-नृति-वद वसः'

↳ एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न। पिबतिर्निगरणार्थः। इतरे चित्तवत् कर्तृका अकर्मकाः। नृतिश्चलनार्थोऽपि। तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः।

· पापयते, दमयते, आयामयते, आयासयते, परिमोहयते, रोचयते, नर्तयते, वादयते, वासयते।

↳ धेट उपसंख्यानम् वा.

- धापयेते शिशुमेकं समीचौ।

Scanned with CamScanner